

ВАРІАНТНІСТЬ МОВНИХ ЗАСОБІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ (СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано іманентні ознаки варіантності мовних одиниць, представлено структурно-мовну типологію варіантів. Схарактеризовано механізм соціолінгвістичного дослідження функціонування варіантних одиниць сучасної української літературної мови. Визначено залежність реалізації варіантів різних типів від соціолінгвальних параметрів.

Ключові слова: варіантність мовних одиниць, класифікація варіантів, реалізація варіантних одиниць, анкетування, соціолінгвальні параметри.

Любов Струганець, Ольга Бігун. ВАРИАНТНОСТЬ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье проанализированы имманентные черты вариантности языковых единиц, представлена структурно-языковая типология вариантов. Схарактеризован механизм социолингвистического исследования функционирования вариантных единиц современного украинского литературного языка. Установлена зависимость реализации вариантов разных типов от социолингвальных параметров.

Ключевые слова: вариантность языковых средств, классификация вариантов, реализация вариантных единиц, анкетирование, социолингвальные параметры.

Lyubov Struhanets, Olha Bihun. LYVARIABILITY OF LINGUISTIC TOOLS IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE (SOCIO-LINGUISTIC ASPECTS)

The immanent features of variability of linguistic units analyzed in the article and the block-linguistic typology of variants represented. Mechanism of sociolinguistic research of functioning variant units of modern Ukrainian literary language characterized. Dependent of implementation options of different types of socio-lingual parameters defined.

Key words: variability of linguistic units, classification of variants, implementation of variant units, questionnaire, socio-lingual parameters.

Варіантність мовних засобів – одна з важливих проблем сучасного мовознавства. Зміни у мові здебільшого проходять через варіантні процеси. Це забезпечує безперервність еволюції мови при збереженні її загальної цілісності та єдності. Варіантність передбачає співіснування в мові певної одиниці принаймні в двох модифікаціях, не пов'язаних зі зміною її семантичної функції. Специфіка варіювання відповідно до закономірностей тієї чи іншої мовної підсистеми потребує поглибленого вивчення його загальних та окремих властивостей. З огляду на це аналіз варіантності в сучасній українській літературній мові вважаємо актуальним.

Мета дослідження – простудіювати варіантність мовних засобів сучасної української літературної мови у соціолінгвістичному ракурсі. Передбачено виконання таких завдань: висвітлити іманентні ознаки варіантності мовних одиниць; представити структурно-мовну типологію варіантів; розробити механізм соціолінгвістичного дослідження функціонування варіантних одиниць сучасної української літературної мови; встановити співвідношення кодифікації і реалізації варіантів різних рівнів мовної ієрархії; визначити залежність функціонування варіантів лінгвальних одиниць від соціолінгвальних параметрів.

Джерельною базою дослідження слугували загальнономвні словники, праці науковців із проблем культури мови, мовна діяльність респондентів різновікових груп міста Тернополя і Тернопільської області. Для розв'язання поставлених у роботі завдань використано такі методи

дослідження: анкетування та спостереження (безпосереднє і включене) – для виявлення особливостей реалізації мовних варіантів у мовній практиці соціуму; зіставний метод – для порівняння реєстрів лексикографічних праць і варіантних реалізацій лінгвальних одиниць; описовий метод – для характеристики зібраного матеріалу; кількісного аналізу – для підрахунку показників реалізації мовних варіантів.

Варіантність норми – діалектична взаємозалежність стабільності і змінності у мовній нормі як головного показника виробленості мови. Питання варіантності мовних одиниць порушували такі українські мовознавці, як А. П. Коваль, М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, О. О. Тараненко, Т. А. Коць, Т. П. Мельник та ін. Серед когорти російських лінгвістів варіантність мовних засобів студіювали К. С. Горбачевич, Л. К. Граудіна, В. О. Іцкович, В. Г. Костомаров, Л. І. Скворцов, Г. М. Складарська, Н. В. Хруцька та ін.

Варіантність мовних засобів виявляється у певному використанні в мовній системі однозначних елементів, які співіснують у певний період. «Питання норми пов'язується з існуванням у мові не одного, а кількох однозначних або синонімічних елементів, що перебувають в опозиції до інших однорідних елементів її системи. Варіантність норми дозволяє кожному мовцеві добирати саме ті її засоби, з допомогою яких він може якнайкраще висловити свої думки і почуття» [2, с. 56].

У вузькому значенні за варіантні вважаються ізофункціональні засоби тієї ж мови щодо всього рівноцінні, не диференційовані. У ширшому значенні варіантами є пари і трійки засобів, один із яких несе додаткову інформацію чи смисловий відтінок, стилістичне навантаження. У цьому випадку явище варіантності ототожнюється із синонімією. Але «синоніми, на відміну від варіантів, мають різну субстанцію; вони генетично не однорідні, ...з неоднаковою словотвірною структурою і складом словотвірних морфем. Варіанти слова, навпаки, мають єдину генетичну субстанцію, їх неформальні розбіжності не виходять за межі фонетичних чи інших змін всередині певного слова» [4, с. 10]. Т. А. Коць зауважує, що варіантність лексичних одиниць – це «різні вияви тієї самої сутності, видозміни того самого слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Варіантні форми лексеми різняться або фонемним складом (фонематичні варіанти), або формотворчими афіксами (морфологічні варіанти)» [3, с. 98].

Варіантність належить мові інгерентно. Варіанти норми можна розглядати насамперед з погляду походження, що великою мірою визначає їх місце у мові. У конденсованому вигляді джерела виникнення нормативних варіантів, переважно на матеріалі німецької і російської мов, розкриває Н. М. Семенюк. Із наведених нею міркувань випливають принаймні чотири основних джерела варіантних нормативних реалізацій: 1) паралелізм системних можливостей мови та історичні зміни, які відбуваються в її системі; 2) гетерогенність літературної мови; 3) природні процеси старіння мовних норм і поява інновацій; 4) проникнення явищ розмовної мови [6, с. 568–569]. Причину виникнення варіантності вбачають переважно у впливі некодифікованих сфер мови на літературну мову.

Можливість кількох нормативних реалізацій у кожній мові закладена в особливостях її системи і структури, але сама поява таких реалізацій цілком залежить від особливостей функціонування мови у певному соціумі, від складу і структури цього суспільства. Отже, навіть кількість основних типів варіантів норми є неоднаковою в різних мовах.

Варіантність – це певною мірою надлишковість у парадигматиці мовної системи. Зняття надлишковості мовних засобів переважно відбувається через витіснення одного із варіантів. Значно рідше зустрічається інший шлях: збереження обидвох варіантів за умови диференціації їх значень. Інколи розмежування значень призводить до появи омонімії.

Як відомо, на практиці не завжди перемагає новий («периферійний») варіант. О. О. Леонтєв запропонував таку схему конкуренції варіантів: 1) диференціація варіантів – семантична чи функціональна (закріплення в різних стилях чи сферах мови); 2) «рух» у бік витіснення старого варіанта новим; 3) «рух» у бік витіснення нового варіанта старим. Розвиток норми «передбачає тимчасове співіснування елементів і вибір одного з них» [5, с. 12] (точніше – вибір чи спеціалізацію).

Серед чинників, від яких залежить характер нормативних варіантів, науковці передусім називають давність і стійкість літературних традицій. Як правило, великою варіантністю відзначаються літературні мови, що тільки формуються чи сформувалися порівняно недавно. Варіантні форми здебільшого ще позбавлені в таких мовах виразного функціонального навантаження. Пізніше, у зв'язку з виробленням і стабілізацією єдиних літературних норм, спостерігається зменшення кількості допустимих у літературній мові варіантів. Згодом відбувається новий розвиток варіантних реалізацій, але вже стилістично диференційованих.

У мовознавстві усталилася думка, що варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою («зникає» – «з'являється»), потім з погляду критеріїв норми (нормативний – ненормативний) і лише після цього – із соціального і стильового боку. Загалом виділяють такі типи варіантів: хронологічні (діахронічні), регіональні, стилістичні, контактні. Під варіантністю норми ми розуміємо існування варіантних засобів у літературній нормі на її синхронному зрізі.

Варіанти слова – це видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення та розрізняються або з фонетичного боку (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу чи комбінацією цих ознак), або формотворчими афіксами (суфіксами, флексіями).

Найґрунтовнішу класифікацію варіантів слова з приблизно однаковим статусом і частотністю вживання подає О. О. Тараненко:

1) фонетичні варіанти (тобто варіанти, що розрізняються звуковим складом): *гуральня* і *гуральня*, *гикати* й *ікати*, *немає* і *нема*, *урожай* і *врожай*;

2) акцентуаційні варіанти: *ма́буть* і *мабу́ть*, *по́милка* і *помі́лка*;

3) орфоепічні варіанти: маґдебурзький [аґ] і [аґ], сонячний [чн] і [шн];

4) орфографічні варіанти: *Парнас* (*П* велике й *мале*);

5) морфологічні варіанти: а) варіанти, що розрізняються наявністю різних формотворчих афіксів та парадигмою відмінювання (дієвідмінювання): *вовкулак* і *вовкулака*, *жодний* і *жоден*, *мерзнути* і *мерзти*; б) варіанти, що розрізняються наявністю різних граматичних категорій при змінній або тій самій формі слова: *генезис* і *гене́за*;

б) варіанти синтаксичного зв'язку: *глузувати з кого-чого* і рідше *над ким-чим*;

7) словотвірні варіанти: *горюдуб* і *горидуб*; *трьохтисячний* і *тритисячний*;

8) варіанти, що розрізняються порядком компонентів: *тишком-нишком* і *нишком-тишком*;

9) комбіновані варіанти, що розрізняються більш як однією з названих ознак: *життєвий* і *життьовий*, *вилазити* і *вилізати* [7, с. 16–19].

В українській літературній мові початку ХХІ століття значну варіативність допускають норми наголошування слів (пор. *по́милка* – *помі́лка*, *ма́буть* – *мабу́ть*). Кількість морфологічних варіантів може досягати чотирьох. Так, слово *ночви* в Ор. відмінку має одне безваріантне закінчення *-ми*, а слово *штани* у цьому ж відмінку – три варіантні закінчення: *-ми*, *-ами* і *-ями*. Широкий діапазон варіювання семантики простежуємо у синтаксисі. Одну й ту ж думку можна вербалізувати різними конструкціями: *на уроці* – *під час уроку* – *протягом уроку* – *упродовж уроку*.

У нашій розвідці проаналізуємо кореляцію реалізації варіантних одиниць і соціолінгвальних параметрів. Для цього у січні – лютому 2014 року здійснено соціолінгвістичне дослідження. Джерельною базою слугувало мовлення учнів 10-11 класів Тернопільської загальноосвітньої школи №8, студентів 5-го курсу філологічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, респондентів різних професій (серед них – підприємці, вихователі, програмісти та ін.), а також осіб пенсійного віку. Усього було опитано 90 респондентів.

Інформантів розподілено за віковим критерієм на п'ять категорій: 1) учні 10-11 класів (16-17 років); 2) студенти (17-25 років); 3) молодь віком 25-35 років, 4) середнє покоління віком 35-50 років, 5) старше покоління (50-80 років). Такий аналіз дав змогу простежити, чи залежить знання літературних норм та вибір конкретного мовного варіанта від віку особистості, а якщо залежить, то які мовні варіанти домінують у мовленні респондентів різних вікових груп.

У дослідженні використано анкети, розроблені нами за загальними принципами укладання соціолінгвальних питальників. Так, кожна анкета містить безпосереднє звернення до респондентів, у якому викладено основні умови анкетування: анонімність і використання результатів в узагальненому вигляді. Згідно з метою дослідження питальник складається із двох частин: соціолінгвальної та лінгвальної.

Соціолінгвальна анкета охоплює запитання паспортного характеру: про рік народження, стать, місце народження, місце проживання, освіту, професію (спеціальність). У лінгвальній анкеті було запропоновано завдання вибрати мовну одиницю, яку респондент уживає у мовленні. Основою для укладання питальників послужила сучасна кодифікаційна практика.

Розглянемо рівень реалізації акцентуаційних варіантів у мовленні респондентів різного віку. Результати демонструє таблиця 1.

Таблиця 1

№ з/п	Мовна одиниця	Показник для різних вікових груп (у %)				
		I (16-17 pp.)	II (17-25 pp.)	III (25-35 pp.)	IV (35-50 pp.)	V (50-80 pp.)
1.	<i>весняний</i>	80	100	90	70	70
2.	<i>весняний</i>	20	0	10	30	30
3.	<i>помилка</i>	33	30	35	40	50
4.	<i>помилка</i>	67	70	65	60	50
5.	<i>мабуць</i>	60	34	42	50	52
6.	<i>мабуць</i>	40	66	58	50	48
7.	<i>в цілому</i>	90	70	44	40	38
8.	<i>в цілому</i>	10	30	56	60	62
9.	<i>первісний</i>	70	100	96	80	80
10.	<i>первісний</i>	30	0	4	20	20
11.	<i>глибоко</i>	60	70	30	10	10
12.	<i>глибоко</i>	40	30	70	90	90

Зазначимо, що наведені варіанти семантично і стилістично рівноцінні, тому можуть функціонувати паралельно, що підтверджує наша розвідка. Такі варіанти Н. В. Хруцька називає «рівноправними» [8, с. 207].

Морфологічні варіанти – це такі видозміни граматичного значення, які виникають унаслідок паралельного вживання флексій слів і тих афіксів, які виконують формотворчу, а не словотворчу роль.

У межах морфологічного варіювання значне місце з нормативного погляду займають «родові варіанти» [8, с. 299]. Джерелом коливання родової віднесеності є низка причин: втрата та змішування відмінкових форм, вплив діалектів, своєрідність запозиченої лексики і процесу її асиміляції, вплив родової характеристики слова в мові-донорі, етимологічна дублетність роду, особливості фонетичної адаптації іншомовних слів тощо.

Найчастіше зазнають варіювання форми чоловічого і жіночого роду: *абрикос* і *абрикоса*, *пелюсток* і *пелюстка*, *мозоль* і *мозоля*, *жираф* і *жирафа*, *зал* і *зала*, *помідор* і *помідора*, *мотузок* і *мотузка*. Можлива також варіантність форм чоловічого і середнього роду: *безлад* і *безладдя*, а також жіночого і середнього роду: *покуть* і *покуття*. Наведені вище родові варіанти зафіксовано у словниках сучасної української мови як стилістично рівноправні. За нашими спостереженнями, 70% респондентів обрали форми чоловічого роду (*жираф*, *зал*, *помідор*), а 30% слова жіночого роду (*жирафа*, *зала*, *помідора*). Виразне домінування варіантів чоловічого роду.

Прокоментуємо функціонування пари варіантів *тернополянин* – *тернопільчанин*, що різняться суфіксами. Так, на позначення жителів міста Тернополя усталилася форма *тернополяни* (див. табл. 2). Раніше, у другій половині ХХ століття, у місті функціонував варіант *тернопільчани*. Таку форму і назвали окремі представники середнього покоління. Аналіз

варіантів *тернополянин* – *тернопільчанин* засвідчує архаїзацію одного з них. Закономірним є функціонування певний час двох варіантів, а потім вихід одного з них із ужитку.

Таблиця 2

Показник реалізації граматичних варіантів тернополянин – тернопільчанин

№ з/п	Мовна одиниця	Показник для різних вікових груп (у %)				
		I (16-17 pp.)	II (17-25 pp.)	III (25-35 pp.)	IV (35-50 pp.)	V (50-80 pp.)
1.	<i>тернопо-лянин</i>	100	100	100	90	98
2.	<i>тернопіль-чанин</i>	0	0	0	10	2

Висловимо кілька зауваг щодо варіантності прикметників. Як відомо, в українській мові зменшено-пестливого значення прикметникам надають суфікси *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-*: *рівнесенький* – *рівнісінький*, *сивесенький* – *сивісінький*, *сіресенький* – *сірісінький*. Результати дослідження, продемонстровані на графіку (див. рис. 1), дали нам змогу стверджувати, що в Тернополі і Тернопільській області переважає форма із суфіксом *-есеньк-*. На думку більшості респондентів, прикметники із суфіксами *-ісіньк-* вживаються в художній літературі.

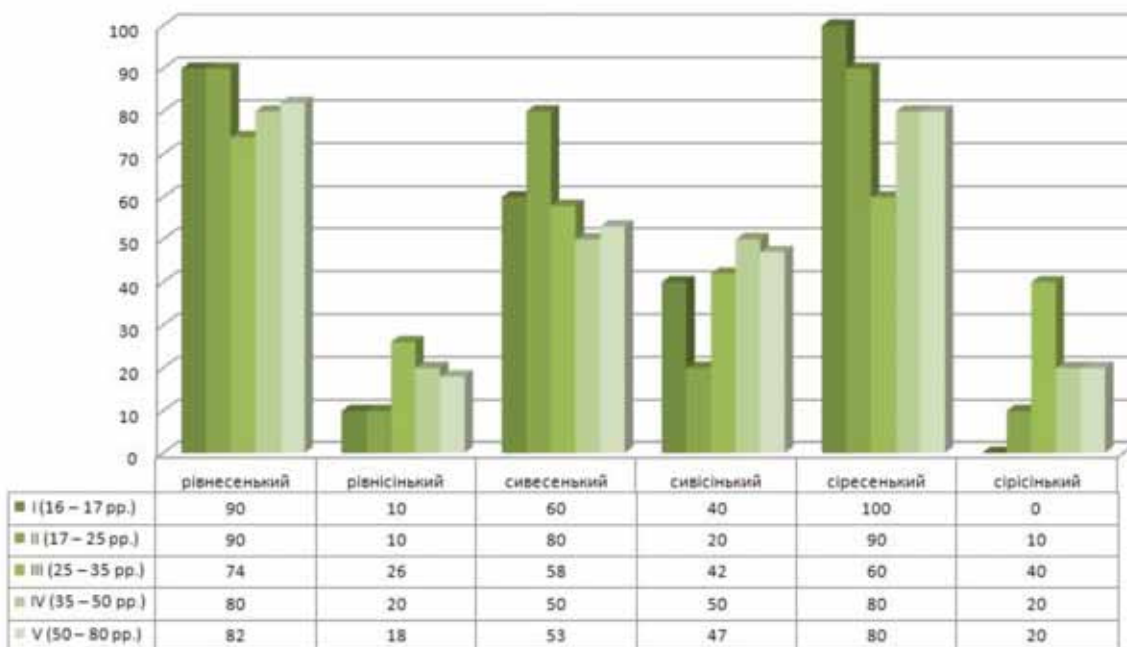

Рис. 1. Показник реалізації варіантних пар прикметників із суфіксами *-есеньк-*, *-ісіньк-*

Орфографічні варіанти функціонують лише на письмі. Визначаємо їх як різновидність написання (графічного оформлення) одного і того ж слова. Орфографічні варіанти не пов'язані зі зміною складу фонем в лексемі, а зумовлені подвійним (іноді потрійним) написанням, а саме: написання однієї / двох букв на місці приголосних; написання великої літери; написання слова разом, окремо, через дефіс. Таким чином, орфографічними варіантами пропонуємо вважати лише варіанти графічного зображення слова, не пов'язані з фонематичним варіюванням в слові, наприклад: *Інтернет* – *інтернет*, *медіа бізнес* – *медіа-бізнес* та ін.

Досі залишається дискусійним написання популярного і широкоживаного слова *он-лайн* (*онлайн*). У Великому тлумачному словнику сучасної української мови лексема представлена в двох орфографічних варіантах (*он-лайн* і *онлайн*) і зафіксована з двома значеннями: «1. Тип зв'язку, при якому зв'язок підтримується в режимі реального часу (безперервно); 2. Режим підключення приладу, що відповідає його готовності до роботи» [1, с. 843]. Результати соціолінгвістичного опитування дають змогу визначити домінуючий орфографічний варіант у корелятивній парі *он-лайн* – *онлайн*. Зібрана інформація засвідчує, що переважає написання

разом. Частотність реалізації лексеми *онлайн* за групами респондентів така: учні (80%), студенти (90%), молодь, середнє і старше покоління (по 60%). Зауважимо, що в англійській мові проаналізована лексема також має два варіанти оформлення: *online* і *on-line*. Домінує нероздільний варіант написання.

Загалом становлення і розвиток норм літературної мови характеризується перманентним процесом селекції та елімінації варіантів, наявних у мовній системі. Це шлях до перетворення дескриптивної норми у прескриптивну. Проблема варіантності у мовознавстві належить до перманентних. Її розв'язання важливе для кодифікаційної практики – для укладання словників української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Жовтобрюх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 55–64.
3. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с.
4. Коць Т. А. Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.) : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Коць Тетяна Анатоліївна. – К., 1997. – 194 с.
5. Леонтьев А. А. Будущее языка как проблема культуры речи / А. А. Леонтьев // Вопросы культуры речи. – Вып. 8. – М. : Наука, 1966. – С. 3–12.
6. Семенюк Н. Н. Норма / Н. Н. Семенюк // Общее языкознание. – М. : Просвещение, 1970. – С. 524–571.
7. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника) / О. О. Тараненко. – К. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.
8. Хруцкая Н. В. Конкуренция сосуществующих вариантов языковых единиц в процессе эволюции литературной нормы (лингвопрогностический аспект) : [монография] / Н. В. Хруцкая. – К. : Освіта України, 2008. – 372 с.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2014 р.